

Miljö och mänskliga rättigheter – samband och motsättningar

Mars 2001

Elisabeth Abiri

Avdelningen för naturresurser och miljö

Förord

De mänskliga rättigheterna är i fara om vi inte hanterar miljöproblemen väl.

Hur miljöfrågorna – användningen av naturresurserna och utsläppen till miljön – hanteras, kommer att avgöra hur människor får det i framtiden. Social välfärd och ekonomisk tillväxt är beroende av en miljömässigt hållbar utveckling. Regler för mellanmänsklig samverkan sviktar lätt i tider av resursknapphet.

Och tvärtom. När demokrati och mänskliga rättigheter sätts ur spel minskar möjligheterna drastiskt att klokt lösa de långsiktiga miljöproblemen.

Detta är temat för den här skriften. Här tas samband – men också en del motsättningar – mellan miljö och mänskliga rättigheter upp. Ämnet är inte helt okontroversiellt. Synen på vad mänskliga rättigheter är för något varierar – från “ett moralfilosofiskt och politiskt fält” till något som slagits fast och begränsats genom ett antal internationellt antagna juridiska dokument.

I skriften förs diskussionen utifrån den bredare uppfattningen. Miljöfrågorna har mer och mer kommit in i ”MR-bilden” i takt med att miljöförstörelsen och dess påverkan på människors sociala och ekonomiska villkor blivit allt påtagligare.

Vad man under alla förhållanden kan konstatera är att de mänskliga rättigheterna, även i den mer begränsade bemärkelsen, kommer att vara i farozonen om miljöförstörelse och naturresursförslitning tillåts fortsätta.

Sidas Miljöpolicyenhet har bett Elisabeth Abiri vid Institutionen för freds- och utvecklingsforskning, PADRIGU, vid Göteborgs Universitet att ge sin syn på kopplingar mellan miljö och mänskliga rättigheter.

Det är påtagligt att sambanden mellan dessa ämnesområden inte diskuterats särskilt mycket. Perspektiv och utgångspunkter har varit olika, aktörerna på de båda områdena har i regel rört sig i skilda rum och frågorna har i huvudsak hanterats i olika internationella och nationella fora. Definitioner, begrepp och tradition har hindrat meningsutbyten och insikt om det ömsesidiga beroendet.

Den här skriften kan förhoppningsvis bidra till att bredda synen på miljöfrågornas betydelse för samhällsutvecklingen. Och gärna leda till ytterligare tankar och diskussion om mänskliga rättigheter.

Mats Segnestam

Chef för Sidas Miljöpolicyenhet

Innehåll

Sammanfattning	1
Miljö och mänskliga rättigheter	2
Mänskliga rättigheter – Hur kommer miljön in?	2
Tre ‘generationer’ av rättigheter	6
Mänskliga rättigheter och miljö: skilda utgångspunkter	7
Miljöfrågan – en gradvis insikt	9
MR och miljö – de tydligaste sambanden	15
Oförenligheter och möjliga konflikter	19
Slutkommentarer	23

Sammanfattning

Sambanden mellan mänskliga rättigheter och miljö möter oss ständigt i nyheter-na. Varje gång miljön exploateras på ett icke-hållbart sätt leder detta till kränk-ningar av de mänskliga rättigheterna. Exempelen är många där naturresursexploa-tering också har lett till brott mot människors rätt till liv och säkerhet. Kränkning-ar av människors rättigheter kan också ha allvarliga miljökonsekvenser.

Det är dock viktigt att komma ihåg att det också finns många positiva samband mellan miljö och mänskliga rättigheter. Stärkandet av människors rättigheter – såväl de ekonomiska och sociala som de politiska och medborgerliga – ger dem möjligheter att vårda och värna sin egen miljö.

Denna rapport handlar om sambanden mellan miljö och mänskliga rättigheter. I en värld som kännetecknas av en fortsatt ökande befolkning, stora skillnader i levnadsstandard och en alltmera utsatt miljö blir kopplingen mellan miljöfrågor och mänskliga rättigheter allt viktigare. Rätten att leva i en sund miljö har förts in i mänskliga rättighetsdebatten samtidigt som miljöförstörelse alltmer uppfattas som ett brott mot de mänskliga rättigheterna. Fortfarande behandlas dock de två områdena åtskilt både på den nationella och internationella nivån även om en förändring kan skönjas.

Trots att främjandet av de mänskliga rättigheterna och värnandet om miljön är ömsesidigt beroende av varandra finns det dock ett antal oförenligheter som gör policyutformande potentiellt konfliktfyllt. Ett ökat sammanlänkning mellan MR- och miljöområdet kan emellertid stärka båda områdena. En mera tydlig MR-dimension innebär ett allt mer människo-orienterat fokus på miljöfrågorna som är nödvändigt inte minst för att visa på dess omedelbara allvar. De politiska och medborgerliga rättigheterna i icke-demokratier kan stärkas om de presenteras som medel för att uppnå en bättre miljö. Främjandet av dessa rättigheter upplevs då mindre problematiskt än om det hade varit ett mål i sig.

Sambanden mellan mänskliga rättigheter och miljö är många och ömsesidiga. Detta understryker behovet av insiktsfulla och välinformerade policy-beslut inom ett område som som med stor sannolikhet kommer att bli detta årtusendes stora utmaning.

Miljö och mänskliga rättigheter

När den allmänna förklaringen om de mänskliga rättigheterna skrevs 1948 var begrepp som ”miljöförstöring” och ”hållbar utveckling” knappast uppfunna¹. Det övergripande målet var att bevara freden och att omöjliggöra statliga övergrepp på individer och folkgrupper. Som ett led i skapandet av en ny världsordning skulle varje människa genom sitt medborgarskap tillhöra en specifik stat. Denna stat skulle i sin tur ha det yttersta ansvaret för främjandet och upprätthållandet av sina medborgares mänskliga rättigheter. Miljömedvetandet saknades helt i 1948 års förklaring. Miljön sågs vid denna tiden främst i termer av råvaror och energi som varje stat kunde förbruka som det passade. Mycket har hänt sedan dess.

Det står idag klart att en fungerande miljö är en förutsättning för de mänskliga rättigheternas uppfyllande. På samma sätt har behovet av att hantera olika miljöfrågor frammanat ett ökat fokus på vikten av de mänskliga rättigheterna såväl globalt och nationellt som lokalt. Det har alltså blivit allt mer påtagligt att det finns tydliga samband mellan å ena sidan främjandet av de mänskliga rättigheterna och å andra sidan värmandet om miljön.

Dessa samband är också fokus för denna text. Ett självklart första konstaterande är att sambanden är många och ömsesidiga, men också olika till sin karaktär beroende på vilka miljöproblem och/eller vilka mänskliga rättigheter som är i fokus. Ambitionen här är att försöka reda ut på vilka sätt miljöproblem och mänskliga rättighetsfrågor påverkar varandra, på olika nivåer. Vilka negativa och positiva beröringspunkter kan identifieras?

Mänskliga rättigheter – Hur kommer miljön in?

Även om det är brukligt att referera till MR-förklaringen och andra dokument när mänskliga rättigheter kommer på tal är det viktigt att understryka att mänskliga rättigheter är mycket mer än ett antal internationella dokument av varierande juridisk status. För att finna någon ordning i diskussionen kan man försöka skilja mellan:

- en rent juridiskt grundad diskussion (Vilka juridiska dokument finns och vilken laga kraft har de?)
- en ständigt pågående politisk debatt (Vad kan krävas och tolereras som en mänsklig rättighet?)
- moralisk-filosofiska inlägg (Kan det egentligen finnas något som heter mänskliga rättigheter?)

Miljöfrågan och rätten till en sund miljö kan tas upp från alla tre utgångspunkter.

¹ ‘Allmän förklaring om de mänskliga rättigheterna’ är FN:s officiella översättning av ‘The Universal Declaration of Human Rights’. Hädanefter kommer detta dokument att refereras till som MR-förklaringen.

Den juridiska utgångspunkten

En stor del av staters nationella lagstiftning hanterar spektrat av mänskliga rättigheter, från yttrandefrihet till rätten till undervisning, även om det är sällan som begreppet mänskliga rättigheter används explicit i dessa lagtexter. Det är emellertid bara under en relativt kort tid som mänskliga rättigheter har varit en internationell juridisk fråga. Fram till andra världskrigets slut var mänskliga rättigheter uteslutande en moralisk och/eller politisk fråga på det internationella planet. Som en reaktion på andra världskrigets fasor lyftes emellertid frågan om internationell lagstiftning i MR-frågor. Mänskliga rättigheter skulle inte längre enbart hanteras inom staten. De måste också bli grunden för ett fungerande internationellt samarbete. Tanken var att genomdriva internationella minimi-krav för relationen mellan staten och individen. Staten skulle inte längre kunna få behandla sin befolkning som det stod den fritt. Sedan dess har en internationell juridisk dimension utvecklats och vuxit sig allt starkare.

De mänskliga rättigheterna är idag en viktig del av internationell rätt (även kallad folkrätt). Det finns en mängd internationella dokument som behandlar de mänskliga rättigheterna. De är dessa som idag utgör grunden för MR som en juridisk fråga. Endast fyra av dessa har dock en så allmän karaktär att de gäller alla människors rättigheter utan undantag:

- Förenta nationernas stadga (1945)
- Den allmänna förklaringen om de mänskliga rättigheterna (1948)
- Det internationella fördraget om de politiska och medborgerliga fri- och rättigheterna (1966)
- Det internationella fördraget om de ekonomiska, sociala och kulturella rättigheterna (1966)²

Inget av dessa dokument tar explicit upp individens rätt till en ren miljö. En hel rad av de olika mänskliga rättigheter som nämns i dokumenten kan dock lätt tolkas i miljötermer. Rätten till liv och personlig säkerhet (art. 3 i MR-förklaringen) kan t ex omformuleras till rätten att leva i en sund miljö där ens liv och säkerhet inte hotas. På samma sätt kan rätten till föda som är tillräcklig för 'hälsa och välbefinnande' (art. 25 i MR-förklaringen) i miljösammanhang ses som rätten till riskfri och hälsosam mat och vatten. Rätten att delta i fredliga möten och sammanslutningar (art. 20 i MR-förklaringen) blir i miljötermer till rätten att delta i fredliga möten med syfte att skydda miljön eller rättigheterna hos personer som drabbats av miljöförstöring. Vidare kan rätten att ta del av vetenskapens landvinningar (art. 27 i MR-förklaringen) omtolkas till rätten att bli informerad om nya rön inom miljöforskningen. Rätten till utbildning (art. 26 i MR-förklaringen) kan ses som rätten till utbildning i miljö och MR-frågor.

² Förutom dessa finns ett stort antal andra internationella fördrag och konventioner. Dessa är dock inte lika allmänna till sin karaktär då de antingen fokuserar på en speciellt utsatt grupp, eller på ett specifikt brott mot de mänskliga rättigheterna (t ex Barnkonventionen eller Konventionen mot tortyr).

Av de fyra allmänna internationella dokumenten är det bara de två internationella fördragen som är juridiskt bindande. Den allmänna förklaringen är just en "förklaring" och har alltså inte denna legala status, vilket antagligen är en av anledningarna till att den har kunnat utvecklas till en referenspunkt för olika sorters arbete med de mänskliga rättigheterna. Att förklara sina intentioner är betydligt mindre laddat för en stat eller en regim än att underkasta sig den mest milda form av juridisk kontroll.

MR-förklaringens överförande till juridiskt bindande dokument påverkades starkt av öst-väst-konflikten. Väst-blocket lyfte fram de politiska och medborgerliga rättigheterna som mer grundläggande än de ekonomiska och sociala rättigheterna i motsats till öst-blocket som hade en omvänd prioriteringsordning. Det blev därför omöjligt att överföra innehållet i MR-förklaringen till ett sammanhållet dokument. Istället delades MR-förklaringens rättigheter upp i de två internationella fördrag som nämns ovan. Den underliggande ideologiska konflikten möjliggjorde en närmare koppling mellan politiska och ekonomiska rättigheter och skapade samtidigt en konstgjord skillnad dem emellan. Även om rätten till utbildning definieras som en social rättighet så kan skolans utformning och undervisningens innehåll utgöra viktiga politiska redskap. På samma sätt kräver rätten till ett korrekt domstolsförfarande som ses som en politisk rättighet att det finns tillräckliga resurser för att upprätthålla ett fungerande rättsväsende³.

Den explosion av internationella konventioner, fördrag och förklaringar som har skett efter andra världskrigets slut har i sin tur fört med sig en 'legalisering' av mänskliga rättigheter där de börjar ses som en enbart juridisk företeelse. Det är i och för sig så att förekomsten av en internationell laglig dimension påverkar den politiska och etisk-moraliska diskussionen liksom även det nationella mänskliga rättighetsarbetet. Idag är det t ex svårt att tänka sig att en politisk kamp eller ett moral-filosofiskt resonemang inte skulle ta sin utgångspunkt i de rättigheter som existerar i den juridiska sfären, då det är i dessa dokument som mänskliga rättigheter har fått en reellt existerande utgångspunkt. Efter 1948 har olika MR-diskussioner antingen fokuserat på de nedskrivna rättigheterna för att ge ytterligare legitimitet åt de internationella dokumenten eller för att ta avstånd från den skrivning av MR som finns i det juridiska fältet. Det är emellertid viktigt att poängtera att mänskliga rättigheter inte bara är en juridisk utan i högsta grad även en etisk och politisk fråga.

Den politiska utgångspunkten

Eftersom de mänskliga rättighetsdokumenten inte innehåller någon artikel som direkt talar om rätten till en sund miljö är det oftast utifrån den politiska utgångspunkten som kopplingen mellan miljö och mänskliga rättigheter behandlas.

³ Rätten att bilda och ansluta sig till en fackförening är den enda mänskliga rättighet som definieras som såväl en politisk som ekonomisk rättighet och som återfinns i båda fördragen (artikel 8 i det internationella fördraget om ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter och artikel 22 i det internationella fördraget om politiska och medborgerliga rättigheter).

Den politiska kampen för rätten till ett värdigt liv är grunden för uppkomsten av de mänskliga rättigheterna. För att permanenta de framsteg som vunnits har dessa ofta omvandlats till lagstiftning. Förekomsten av de internationella juridiska dokumenten har till en del förändrat det politiska arbetet genom att det går att knyta an till redan existerande internationell lag. På samma gång kan man kanske fundera på i vilken mån specificerandet och nedskrivandet av ett visst antal mänskliga rättigheter har ”lagt locket” på ytterligare politisk påverkan på MR-områdets innehåll.

Rättigheterna som nämns i de internationella dokumenten har alltså i sig utvecklats till fokus för politisk debatt och diskussion kring rätten till ett liv i värdighet. På samma gång har MR också blivit mera allmänt accepterat som en viktig politisk fråga. Idag är inga ekonomiska eller politiska makthavare officiellt emot mänskliga rättigheter. Tvärtom framhålls mänskliga rättigheter som en viktig politisk princip. När människors rättigheter ändå kränks formuleras det oftast i termer av vissa rättigheter är mindre viktiga, att specifika individer och/eller grupper inte kan prioriteras, eller att det vid ett givet tillfälle är omöjligt att tillgodose de mänskliga rättigheterna.

I och med att diskussionen inte längre kretsar kring huruvida det finns några mänskliga rättigheter eller inte så har en rad andra politiska frågor väckts till liv.

- Vilka mänskliga rättigheter är de ‘viktigaste’?
- För vem ska de mänskliga rättigheterna gälla?
- På vem ligger ansvaret att tillgodose människors mänskliga rättigheter?
- När ska människors mänskliga rättigheter tillgodosas?
- Hur ska människors mänskliga rättigheter tillgodosas?
- Hur mycket av varje mänsklig rättighet har en människa rätt till?

Analyserar man politiska tvister kring olika mänskliga rättighetsuppfattningar ser man att dessa så gott som alltid kretsar kring någon av ovanstående frågor. De är intressant att notera att samarbetet mellan mänskliga rättigheter och miljö också koncentreras kring dessa frågor.

Den moralisk-filosofiska utgångspunkten

Även om den moralisk-filosofiska diskussionen fortfarande förs har dess inriktning förändrats sedan MR-förklaringens tillkomst. Denna förklaring har tillsammans med övriga internationella MR-dokument givit de mänskliga rättigheterna en verklig existens som det inte går att ignorera. Oavsett vilken moralisk-filosofisk grundinställning man har till frågan måste man förhålla sig till de internationella dokument som finns. MR-förklaringen har därför utvecklats till en referenspunkt kring vilken den etiska och filosofiska MR-diskussionen kretsar. Detta gör att denna diskussion istället ägnar sig något mindre åt frågan om huruvida varje människa kan sägas ha vissa rättigheter enbart på grund av sin mänsklighet.

Istället kommer frågan om de så kallade 'nya' mänskliga rättigheterna i fokus. Kan man t ex filosofiskt och/eller etiskt beskriva rätten till fred och en sund miljö som *mänskliga* rättigheter?

Tre 'generationer' av rättigheter

Det är först under de senaste tjugo åren som miljö och fred har kopplats till MR-området. Den gradvisa utvidgningen av de mänskliga rättigheterna brukar ibland beskrivas i termer av olika 'generationer' av rättigheter. I detta sammanhang brukar frågor som fred och miljö beskrivas som 'tredje generationens rättigheter' grundade på solidaritet. Gemensamt för dessa rättigheter är att de kräver nya former för internationellt samarbete. De har uppkommit ur en önskan att komma tillrätta med den internationella ojämlikhet som så uppenbart påverkade förverkligandet av de tidigare rättigheterna, då främst i den så kallade tredje världen⁴. I denna anda kodifierades 1986 FN:s Generalförsamlings förklaring om utveckling som en mänsklig rättighet.⁵ Rätten till fred⁶, rätten till humanitär hjälp, rätten att delta i utnyttjandet av mänsklighetens gemensamma arv är andra rättigheter som brukar nämnas som s k tredje generationens rättigheter, liksom även rätten till en sund miljö.

Det gemensamma för tredje generationens rättigheter är således att de fokuserar på ett antal bredare frågor som starkt påverkar människors liv och därmed i förlängningen främjandet av övriga mänskliga rättigheter. Detta faktum gör att det råder delade meningar om huruvida dessa tredje generationens rättigheter kan ses som *mänskliga* rättigheter då de inte på samma sätt som medborgerliga, politiska, ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter är grundade i idén om varje människans inneboende personliga värdighet. Kanske behandlar den tredje generationens rättigheter snarare en rad nödvändiga förutsättningar som måste finnas för att varje människa ska kunna åtnjuta sina mänskliga rättigheter.

⁴ I detta sammanhang brukar de politiska och medborgerliga rättigheterna beskrivas som den första generationens rättigheter, baserade på idéer om frihet och skydd från statens maktmissbruk. De ekonomiska och sociala rättigheterna ses som den andra generationens rättigheter, grundade på idén om jämlikhet och ett säkerställande av grundläggande sociala och ekonomiska tillgångar, tjänster och möjligheter.

⁵ Denna förklaring, Declaration on the Right to Development, G.A. res. 41/128, annex, 41 U.N. GAOR Supp. (No. 53) at 186, U.N. Doc. A/41/53 (1986), definierar utveckling som "...a comprehensive economic, social, cultural and political process, which aims at the constant improvement of the well-being of the entire population and of all individuals on the basis of their active, free and meaningful participation in development and in the fair distribution of benefits resulting therefrom...".

⁶ Se Declaration on the Right of Peoples to Peace, G.A. res. 39/11, annex, 39 U.N. GAOR Supp. (No. 51) at 22, U.N. Doc. A/39/51 (1984).

Grupprättigheter

En anledning till MR-områdets tveksamhet inför att tala om rätten till fred, humanitär hjälp samt miljö som mänskliga rättigheter är alltså att de per definition inte kan åtnjutas individuellt. De är inte i första hand individuella utan kollektiva rättigheter. Detta går emot den traditionella synen på mänskliga rättigheter som rättigheter den individuella människan har i förhållande till sin stat, vilket för övrigt är det dominerande synsättet i de internationella MR-dokumenterna. Även den juridiskt grundade MR-debatten öppnades upp för kollektiva rättigheter genom de internationella MR-fördragen som båda inkluderar en artikel som erkänner alla folks rätt till självbestämmande.⁷ Att individuellt kräva en ren miljö eller fred i en miljökatastrof eller en krigszon ter sig inte bara ogenomförbart utan också lätt absurt. Det är så uppenbart att det måste vara fråga om mera övergripande lösningar. Å andra sidan är det uppenbart att de som drabbas hårdast av miljökatastrofer oftast tillhör en utsatt klass eller etnisk minoritet i samhället, något som pekar på en klar ”individuell” dimension i grupprättigheterna. Samma diskussion kan föras kring många av de rättigheter vi är vana vid att se som ”individuella”. Det är lika fåfängt att kräva undervisning och respekt från rättsväsendet på det individuella planet då såväl undervisningsväsendet som rättsapparaten måste lösas på ett mera övergripande plan. Samtidigt är det ju väl känt att olika individer och olika grupper har olika tillgång till båda institutioner, något som talar för behovet av ett fokus på den enskilda individen. Det finns med andra ord ständigt en gruppdimension i de individuella rättigheterna och en individuell dimension i grupprättigheterna.

Då varje människa individuellt kan åtnjuta, längta efter och/eller kräva ett liv i fred och i en sund miljö finns det dock goda skäl att för att se också dessa rättigheter som just *mänskliga* rättigheter även utifrån ett mer traditionellt rättighetsperspektiv.

Mänskliga rättigheter och miljö: skilda utgångspunkter

Arbetet med miljöfrågor och mänskliga rättigheter kan ibland utgå från rätt skilda utgångspunkter. Dessa olikheter kan i onödan försvåra samarbetet mellan miljöorganisationer och MR-grupper och det är därför viktigt att man har dessa skillnader klara för sig när man agerar inom området mänskliga rättigheter och miljö.

Där mänskliga rättigheter framförallt fokuserar på den enskilda statens ansvar för den individuella människans åtnjutande av hennes mänskliga rättigheter, behöver miljöfrågor ofta kollektiva, mellanstatliga lösningar på människors gemensamma miljöproblem. Speciellt intressant blir denna fråga i förhållande till

⁷ Se Artikel 1 i båda de internationella MR-fördragen Vad som sedan utgör ett ‘folk’ eller ett kollektiv är sedan en väl så besvärlig fråga som aldrig har utretts i MR-dokumenterna.

globala miljöförändringar som t ex växthuseffekten. För de människor som bor i stater som kommer att påverkas dramatiskt av en höjning av havsvattensnivån är det så gott som omöjligt för den enskilda staten att ansvara för att denna förändring inte får så stora effekter för dess medborgare.

Vidare understryker MR-traditionen människans *rätt* skilt från hennes *ansvar*⁸. Detta ter sig naturligt i det traditionella MR-sammanhanget där kränkningar mot en persons grundläggande mänskliga rättigheter utförs av staten. En person ska bli behandlad i enlighet med MR-dokumentet alldeles oavsett om hon har levt upp till sitt ansvar som samhällsmedlem eller inte. Tydligast blir detta förhållningssätt inom rättsväsendet, där alla har rätt till lika behandling oavsett graden av brott eller graden av bevisföring. I MR-dokumentet ligger ansvaret framförallt på den enskilda staten medan man inom miljöområdet lyfter fram den enskilda människans ansvar. Miljöarbetets fokus på människors personliga ansvar kan ha sin grund i insikten att de personer som låtit miljöförstörelsen ske kan bli drabbade av densamma. Att detta mera sällan blir fallet beror på att miljöförstörelsens olika effekter har visat sig drabba människor olika beroende på vilken etnisk grupp och/eller klass de tillhör.

Speciellt intressant blir denna skillnad i fokus när man ska tolka miljöbrott som brott mot de mänskliga rättigheterna. Här är MR-perspektivet helt inriktat på staten och på ett uppsåt att skada vilket gör det svårt att döma ekonomiska aktörer för brott mot de mänskliga rättigheterna även i solklara fall som i fallet Union Carbide i Bhopal 1984 där företagets utsläpp dödade över 2000 och gjorde ca 200.000 människor blinda. I ett traditionellt MR-perspektiv blev det den indiska statens uppgift att hantera bolagets brott.

Det finns inom miljöområdet också ett framåtblickande perspektiv, där framtiden och framtida generationers rättigheter är en viktig faktor. Detta perspektiv saknas i stor utsträckning inom MR-området. Mänskliga rättigheter är istället inriktade på samtiden – här och nu. Denna skillnad blir problematisk när viktiga råvaror föröds för att säkerställa nu levande människors mänskliga rättigheter, men på ett sätt som innebär att nästa generation inte kommer att ha tillgång till denna råvara. Det blir alltmer tydligt att MR-arbetet måste vidga sitt tidsperspektiv till att även inkludera framtida generationer.

Slutligen kan även de etiska utgångspunkterna skilja sig. Inom mänskliga rättighetsområdet är ett människocentrerat synsätt självklart – utvecklingen ska vara till för människans bästa. Delar av miljöarbetet arbetar emellertid utifrån en biocentrisk utgångspunkt – utvecklingen ska vara till för naturens bästa. Människan är bara en art bland många. En del miljölobbyister menar att det därför är olyckligt att tala om miljöfrågor i MR-termer då det implicerar att miljön är människans tillhörighet som hon har rätt till. Andra menar att det först är när människor ser att deras beteende drabbar dem själva som förändring är möjlig.

⁸ Endast en paragraf av en av MR-förklaringens trettio artiklar behandlar individens skyldigheter (art. 29.1).

Därför är det av största vikt att påvisa att upprätthållandet av de mänskliga rättigheterna och en sund miljö är intimt sammanlänkade.

Miljöfrågan – en gradvis insikt

Den traditionella västerländska grundsynen genomsyras av en uppdelning mellan människor och natur. Människan ses som naturens herre och naturen som en resurs att användas för att främja hennes utveckling. Miljöns, eller rättare sagt, storskalig miljöförstörelses påverkan på människors livssituation har lett till att det miljömässiga medvetandet har ökat internationellt och med detta insikten om att människan och miljön står i ett ömsesidigt beroendeförhållande.

I takt med det ökade miljömedvetandet har frågan förts in i såväl nationella lagstiftningar som i internationell lag. Miljöfrågornas tydligt transnationella karaktär underströk behovet av att hantera dem i olika mellanstatliga fora snarare än nationellt. Miljön i dess vidare betydelse blev redan under 1950-talet föremål för en rad internationella överenskommelser om bl a havet, yttre rymden och Antarktis. Dessa avtal var dock främst inriktade på att de gemensamma miljöerna inte skulle utnyttjas av enskilda stater för egen vinning eller för att militärt hota en annan stat.

I takt med att miljömedvetandet och antalet transnationella miljökatastrofer ökade, ökade också mängden multilaterala avtal. Avtal mot oljeutsläpp och dumpning av flygplansbränsle, och utsläpp av andra kemiska ämnen i luft och vatten ökade under 1960- och 70-talen. Även om enskilda stater arbetade fram internationella avtal för att skydda sin befolkning och sin miljö från miljöförstörelsen effekter så låg inte fokus på människan och hennes mänskliga rättigheter kopplade till miljön. Detta kan ha haft flera skäl. Den miljöförstörelse som man koncentrerade sig på (utsläpp av olika slag) innebar förvisso kränkningar av människors mänskliga rättigheter, men oftast inte av det direkta slag som man förknippat med MR-brott. Om oljeutsläpp förstör fiskares försörjningsmöjligheter, eller dumpning av olika gifter dramatiskt höjer risken för cancer för de människor som bor i närheten innebär det naturligtvis att dessa personers mänskliga rättigheter hotas. Denna form av miljöförstörelse är alltså i högsta grad kopplad till MR-området. Eftersom förövaren inte har haft som uttalat syfte att kränka dessa människors rättigheter har det dock varit svårt att uppfatta dessa miljöbrott såsom brott mot de mänskliga rättigheterna. Dessutom kan effekterna av föroreningarna bli tydliga först efter en längre tid vilket ytterligare förvillar kopplingen mellan människorna vars mänskliga rättigheter har blivit kränkta och själva miljöförstörelsen. Även om frågan om mänskliga rättighetskränkningar har varit aktuellt har det ändå varit svårt att göra en explicit koppling mellan miljöförstörelse och brott mot de mänskliga rättigheterna då MR-dokumenterna i stort saknar den internationella dimension som miljöproblemen uppvisade. De människor som drabbas får ju sina rättigheter kränkta

oavsett om denna kränkning har varit planerad eller ej. Även i de fall då miljöförstörelsens konsekvenser för de mänskliga rättigheterna inte har varit planerade kan man dock argumentera för att detta likafullt bör ses som ett brott mot de mänskliga rättigheterna. Hade de mänskliga rättigheterna tagits på tillräckligt stort allvar hade inte deras närmiljö behandlats på ett så vårdslöst sätt att allvarliga kränkningar av de mänskliga rättigheterna kunde bli följden.

Sambanden mellan miljö och människor i det internationella arbetet

Internationellt brukar FN:s konferens om människans miljö, the United Nations Conference on the Human Environment, som ägde rum i Stockholm 1972 beskrivas som en vändpunkt för arbetet med människor och miljö. Under denna konferens summerades det internationella miljömedvetandet till en gemensam utgångspunkt för ett fortsatt och förstärkt samarbete. Det som gör Stockholmskonferensen speciellt intressant i detta sammanhang är att dess huvuddokument 'Stockholmsförklaringen' tar sitt avstamp i MR-traditionen.⁹ I princip nummer 1 förklarar de undertecknande staterna att 'Människan har en grundläggande rätt till frihet, jämlikhet och en tillräcklig levnadsstandard i en miljö av en sådan kvalitet att den tillåter ett liv i värdighet och välmående, och hon bär ansvar för att skydda och förbättra miljön för nuvarande och framtida generationer'. MR-språket är alltså här kompletterat med ett starkt fokus på människans eget ansvar inte bara gentemot nuet utan också gentemot framtiden.

Hållbar utveckling

I den så kallade Brundtland-rapporten 'Vår gemensamma framtid' etablerades begreppet 'hållbar utveckling' eller 'sustainable development'¹⁰. Även om detta begrepp inte direkt behandlar förhållandet mellan mänskliga rättigheter och miljö så länkade rapporten samman en mängd förbättringar inom MR-området med en icke-hållbar ekonomisk utveckling. Det poängterades att spådbarnsdödligheten sjunkit, den förväntade livslängden ökat, andelen vuxna som kan läsa och skriva stigit samt att den globala livsmedelsproduktionen fortsatt att öka fortare än befolkningstillväxten. De utvecklingsprocesser hade gjort dessa framsteg möjliga hade samtidigt fått en rad effekter som planeten och dess befolkning inte längre kan uthärda. Som exempel nämndes här växthuseffekten, ökenspridning, skogsskövling, skogsdöd, ozonlagrets uttunning och varaktig förgiftning av jord och grundvatten.

⁹ 'Stockholmsförklaringen', eller 'The Stockholm Declaration on the Human Environment' antogs 16 June 1972. (UN.Doc.A/Conf.48/14/rev.1).

¹⁰ World Commission on Environment and Development (1987) *Our common future*, Oxford, Oxford University Press.

Under de knappa tre år (oktober 1984–april 1986) som arbetet med Brundtlandrapporten pågick, ägde en rad allvarliga katastrofer rum, vilket kommissionen poängterade när de presenterade rapporten. Dessa är fortfarande intressanta i så måtto att de visar hur olika sambanden mellan miljöförstörelse och kränkningar mot människors grundläggande mänskliga rättigheter kan manifesteras sig.

- Torkan i Afrika hotade 35 miljoners människors liv, medan omkring en miljon dog
- Ett läckage i en ogräsbekämpningsmedelsfabrik i Bhopal i Indien dödade mer än 2.000 människor medan ytterligare 200.000 blev blinda eller skadade.
- Tankar med flytande gas exploderade i Mexico City och dödade 1.000 människor medan tusentals andra blev hemlösa.
- Explosionen i kärnkraftsreaktorn i Tjernobyl spred radioaktivt nedfall över Europa, och ökade därmed risken för framtida cancerfall.
- Jordbrukskemikalier, lösningsämnen och kvicksilver rann ut i Rhen under en brand i en lagerlokal i Schweiz vilket ledde till att miljontals fiskar dödades samt att dricksvattnet i dåvarande Västtyskland och Nederländerna hotades.
- Uppskattningsvis 60 miljoner människor dog av diarrésjukdomar relaterade till osäkert dricksvatten och undernäring; de flesta var barn.

Brundtlandsrapporten utgick alltså inte explicit från MR-området. Istället var det sambandet mellan ekonomisk utveckling och miljöfrågor som var i fokus. Ekonomisk utveckling sågs dock som nödvändig för att förbättra människors levnadsvillkor, speciellt i de fattigare länderna. Rapportens slutsats var att det är fåfängt att försöka hantera världens miljöproblem utan att anlägga ett bredare perspektiv som inkluderade de faktorer som orsakar fattigdom och internationell orättvisa, med andra ord ett perspektiv som fokuserar på de ekonomiska, sociala och kulturella mänskliga rättigheterna.

De stora konferenserna

Även om miljöfrågan har ökat i vikt under hela efterkrigstiden så kom den under det kalla kriget att överskuggas av den militära upprustningen och kärnvapenhotet. I och med kalla krigets slut öppnades emellertid det internationella samfundet upp för ett nytänkande och en omdefinition av de stora framtidsfrågorna.¹¹ I och

¹¹ Till att börja med tycktes murens fall först innebära en seger för de politiska och medborgerliga rättigheterna och därmed också det demokratiska styrelseskicket såsom det definierats i MR-fördragen (Artikel 25 b i det internationella fördraget om politiska och medborgerliga rättigheter stadfäster att varje människa skall ha rätt att rösta och bli vald genom verkliga periodiska val som ska bygga på allmän och jämlik rösträtt och rösthemlighetsprincipen). Sambanden mellan politiska och ekonomiska rättigheter framstod emellertid också allt klarare när den starka ideologiska laddningen hade försvunnit från den internationella arenan.

med denna förändring kom mänskliga rättigheter och miljöfrågor alltmer att uppfattas som två av de viktigaste framtidsfrågorna. Detta förändrade fokus innebar också inkörsporren till 1990-talets FN-konferenser kring ett antal ömsesidigt relaterade globala problem i ett sökande efter ett mer integrerat synsätt.

Samtliga FN-konferenser kom att bygga på en gemensam grundsyn där jämlikhet, fred, rättvisa, demokrati, ekonomisk och social utveckling, miljövard och hållbar utveckling ses som odelbara och ömsesidigt påverkbara processer. Dessa processer kopplades också var och en ihop med mänskliga rättighetsområdet.

Den första, och kanske också den mest kända av FN-konferenserna, ägde rum i Rio de Janeiro 1992.¹² Rio-konferensen introducerade Agenda 21 som beskrevs som en global plan för hållbar utveckling. Agenda 21 betonar vikten av att tillfredsställa människors grundläggande behov (s k basic needs); stärka statens kapacitet att hantera miljöfrågor och vikten av att sprida data, information och vetenskapliga rön. Framförallt understryker dock Agenda 21 nödvändigheten av olika befolkningsgruppers aktiva deltagande i det politiska och ekonomiska beslutsfattandet kring ett gemensamt miljöarbete. Trots att rapporten framhåller att regeringar, icke-statliga organisationer, företag och industrier fortsatt var viktiga aktörer så lyfts kvinnor, barn och ungdom, jordbrukare och ursprungsbefolkningar fram som grupper nyckelgrupper i miljöarbetet. Dessa grupper står oftast utanför de officiella beslutsprocesserna, något som försvårar deras möjligheter att tillföra sin kunskap och delta i beslut som påverkar dem själva. Agenda 21 är unik i så måtto att den behandlar miljöproblem såväl på den lokala och regionala som på den globala nivån, samtidigt som den poängterar vikten av samtliga mänskliga rättigheter.

Detta breda synsätt innebär att rätten till liv och säkerhet, skydd inför lagen, demokratiskt styrelseskick, åsikts- och yttrandefrihet ses som lika intimt förknippade med miljöarbete som rätten till mat, hälsa, en rimlig levnadsstandard, tillfredsställande arbetsförhållanden och utbildning. Det innebär vidare att de föreslagna aktiviteterna är riktade mot såväl ohållbara konsumtionsmönster som fattigdomsfrågor, något som inte alltid är fallet.

Nästa FN-konferens ägde rum i Wien 1993. Den här gången var ämnet just de mänskliga rättigheterna.¹³ Wien-konferensens mål var att lyfta upp mänskliga rättigheter på den internationella agendan i allmänhet och i FN:s arbete i synnerhet. En stor del av konferensen var inriktad på att bekräfta det internationella engagemanget för MR-frågor, bl a utnämndes den första högkommissionären för de mänskliga rättigheterna (UN High Commissioner for Human Rights). Konfe-

¹² United Nations Conference on Environment and Development (Earth Summit), juni 1992, Rio de Janeiro.

¹³ World Conference on Human Rights, juni 1993, Wien.

rensrapporten underströk den tydliga kopplingen mellan demokrati, utveckling och mänskliga rättigheter.¹⁴

1994 års befolkningskonferens¹⁵ i Kairo tog ett bredare grepp på befolkningsfrågan än som gjorts tidigare. Det blev allmänt accepterat att det mest effektiva sättet att minska befolkningstillväxten och främja en hållbar utveckling är att ge kvinnor en möjlighet till utbildning samt stärka deras roll i samhället, med andra ord att främja kvinnors mänskliga rättigheter. Även familjeplanering presenterades nu som en grundläggande mänsklig rättighet för alla par och individer där varje form av tvång är oacceptabel. Detta innebar att befolkning som tidigare främst setts som en hanteringsfråga för regeringar blev en fråga om mänskliga rättigheter och värnandet om varje människas rätt att bestämma över sig och sin kropp.

Efter miljö, MR och befolkning inriktade sig Köpenhamnskonferensen 1995 på fattigdom och social utveckling.¹⁶ Nu integrerades besluten från tidigare konferenser till en övergripande plan med målet att tillgodose alla människors grundläggande behov, minska den ekonomiska och sociala ojämlikheten och skapa möjlighet för människor att förtjäna sitt uppehälle på ett hållbart sätt. Fattigdomens utrotande förklarades vara en etisk, social, politisk och ekonomisk nödvändighet.¹⁷

1995 var också året för Kvinnokonferensen i Beijing¹⁸. Denna konferens fokuserade på stärkandet av kvinnans roll i samhället men inte som ett medel för att uppnå någonting annat, som t ex minskade befolkningsökningssiffror eller en förbättrad miljö, utan för att det är kvinnans rätt som människa att ha kontroll över sin livssituation. Att ett stärkande av kvinnans ställning (empowerment) också skulle få dessa effekter framhölls dock i argumentationen.

I Istanbul arrangerades 1996 en konferens om människors boende¹⁹ som behandlade vikten av acceptabla bostadsförhållanden för världens befolkning. En nyhet för denna konferens var dess fokus på spridning av information om fungerande policy-initiativ och modeller, s k 'best practises', något som är intressant då det pekar på den mängd olika sätt som samma mål kan uppnås på. Det poängteras att rätten till rimliga boendeförhållanden är en mänsklig rättighet som måste förverkligas.

¹⁴ Detta behöver ju egentligen inte framhävas då demokrati är en del av MR-området och målet för utveckling ofta detsamma som främjandet av de ekonomiska, sociala och kulturella rättigheterna. Antagligen beror detta på att MR i den internationella diskussionen traditionellt har förknippats med yttrandefrihet och mötesfrihet, och mindre med t ex rätten till hälsovård eller rätten att delta i allmänna val.

¹⁵ International Conference on Population and Development, juni 1993, Kairo.

¹⁶ World Summit for Social Development, mars 1995, Köpenhamn.

¹⁷ Ur ett MR-perspektiv kan denna förklaring te sig litet onödig då det ju faktiskt är varje människas rättighet att åtnjuta en "...levnadsstandard som är tillräcklig för hans familjs hälsa och välbefinnande, däribland inbegripet föda, kläder, bostad, hälsovård och nödvändiga sociala förmåner" (MR-förklaringen, Artikel 25:1). Att detta inte räcker som ett motiv för att bekämpa fattigdomen säger en del om MRs internationella status.

¹⁸ Fourth World Conference on Women, september 1995, Beijing.

¹⁹ Second United Nations Conference on Human Settlements (Habitat II), juni 1996, Istanbul.

Konventioner och förklaringar med MR & miljö-koppling

Rätten till en hälsosam miljö har stadfästas i flera internationella dokument samt i ett antal staters grundlagar (t ex har Pakistans grundlag tolkats till att innefatta rätten till en ren miljö²⁰) Under 1990-talet har också ett försök gjorts att utarbeta denna rättighet genom en internationell förklaring om principerna för att hantera sambandet mellan miljö och mänskliga rättigheter. The United Nations Sub-commission on the Prevention of Discrimination and Protection of Minorities tog då fram den så kallade *Draft Declaration of Principles on Human Rights and the Environment*. Den ligger fortfarande öppen för kommentarer och förändringar.

Denna förklaring hade som sitt uttalade syfte att formulera miljödimensionen av en rad mänskliga rättigheter. Artiklarna i denna 'draft declaration' utgår också i stort sett från de olika artiklarna i MR-förklaringen och formulerar dessa i ett miljöperspektiv, men det finns också en rad nya rättigheter som inte direkt kan härledas till MR-förklaringens artiklar. Dessa är speciellt intressanta då de pekar på de luckor i MR-förklaringen som måste fyllas för att mänskliga rättigheter ska fungera som utgångspunkt för ett miljöarbete. Här märks speciellt rätten till bevarandet av luft, jord, vatten, flora och fauna. Vidare återfinns rätten till en miljö som kan tillfredsställa nu levande generationers behov utan att för den skull försämra kommande generationers möjligheter att tillfredsställa sina behov, samt rätten till ett bevarande av unika platser. De livgivande systemen, framtida generationer och speciella platser i naturen fanns inte med i MR-förklaringen men ses idag som nödvändiga fokus även i MR-diskussionen.

Två internationella avtal kring miljösamarbetet har också klara konsekvenser för MR-arbetet. *Konventionen om biologisk mångfald* (Convention on Biological Diversity) från 1992 har ett tydligt rättviseperspektiv. Lokalbefolkningar och ursprungsbe-folkningar i Syd kan t ex stödja sig på Konventionen om biologisk mångfald där det står att nationella genetiska resurser är att betrakta som varje stats suveräna tillgång. Lokalsamhällens och ursprungsbefolkningars kunskaper samt traditionel-la livssätt, som är relevanta för bevarandet och det hållbara nyttjandet av biolo-gisk mångfald, skall dock respekteras och bibehållas. Om deras kunskaper an-vänds så ska dessa grupper vara delaktiga i detta och en rättvis fördelning av nyttan av sådana kunskaper ska främjas. I Konventionen om biologisk mångfald står det även att utvecklingsländer ska få ta del av vinster av produkter från deras genetiska material. Även den privata sektorn ska underlätta tillträde till och överföring av teknik som skyddas av patent och andra immaterialrättigheter. Under WTO (World Trade Organisation) har TRIPs (Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights)-avtalet arbetats fram. De länder som skrivit under avtalet tar på sig att införa privat intellektuellt ägande i någon form, patent eller "sui generis"-system (alternativt system) för att skydda rätten till bl a växtsorter på nationell nivå. Ca 130 länder har skrivit under både TRIPs-avtalet och Konven-tionen om biologisk mångfald trots att det finns motsättningar mellan dem. För

²⁰ I samband med ett MR-fall angående miljöförstöring i Baluchistan tolkade Pakistans högsta domstol den pakistanska grundlagens rätt till liv till att inbegripa rätten till en ren miljö.

ursprungsbefolkningar världen över finns det även problem med patent eftersom kunskapen om t ex medicinalväxter ofta är en kollektiv kunskap som nedärvt genom generationer.

UN Economic Commission for Europe utarbetade 1998 *Konventionen om allmänhetens rätt till deltagande i prövningsprocesser samt rätt till insyn och information i miljöfrågor*, den s k Århuskonventionen (Convention on access to information, public participation in decision-making and access to justice in environmental matters). Denna konvention utvecklar och definierar de rättigheter en stat måste ge till varje person för att hon/han aktivt ska kunna påverka sin miljö. Att det uppenbart finns ett behov att formulera Århuskonventionen kan ses som en indikation på att de mänskliga rättigheterna inte alltid efterlevs. Det är nämligen inga i grunden nya rättigheter som de undertecknande staterna ska ge till sina medborgare. Rätten till en rättvis rättegång, till nödvändig information och till ett folkligt deltagande i beslutsprocessen kan alla härledas ur redan existerande MR-dokument oavsett om fokus ligger på miljön eller på någon annan samhällsfråga. Århuskonventionen skrivs dock utifrån vetskapen att stater ofta undanhåller information eller försöker undvika ett brett folkligt deltagande vilket i miljösammanhang är dubbelt så illa. Förutom att människors utövande av sina mänskliga rättigheter förhindras leder detta MR-brott också till att miljön riskeras att nyttjas på ett icke-hållbart sätt.

MR och miljö – de tydligaste sambanden

Att det existerar ett nära samband mellan miljö och mänskliga rättigheter råder det idag ett internationellt samförstånd kring. Denna insikt om sambandet mellan miljö och mänskliga rättigheter kan fungera både som en källa till samarbete, och en källa till konflikt. Arbetet med de mänskliga rättigheterna inriktas alltmer på miljöinriktade brott. Människor är nuförtiden oftast medvetna om att det existerar ett miljöproblem, och ställer därför krav på skydd av miljön. Man kan dock se detta utifrån minst två olika synvinklar:

- Är en ren natur och miljö en vara som man har rätt att få ta del av, d v s en av de mänskliga rättigheterna?
- Är en ren natur och miljö något nödvändigt för allt liv, och kräver därför inskränkningar i den personliga friheten för att bevaras?²²

De mänskliga rättigheterna bryts ofta just genom en negativ påverkan på miljön, såsom avskogning och dammbyggen. Ibland tar sig detta särskilt grova uttryck som t ex mord på urbefolkningar. På samma sätt är mänskliga rättigheter idag ett starkt argument för bekämpandet av miljöproblem, då konsekvenserna av t ex växthuseffekten och nedsmutsning av vattendrag drabbar den enskilda människan och hennes möjligheter att få sina grundläggande rättigheter tillgodosedda.

²² Human Rights and the Environment, s1.

Även om 1990-talets FN-konferenser på olika sätt behandlat miljö och mänskliga rättigheter saknas ofta ett explicitgörande av sambanden. De tycks te sig så självklara att de inte behöver någon närmare definition. En del samband mellan MR och miljö är i och för sig mycket tydliga, som t ex när människors rättigheter kränks i samband med en exploatering av miljön.

Det är i dessa fall av 'dubbla kränkningar' som likheter och skillnader mellan internationella miljöorganisationer och MR-organisationer framkommer allra tydligast, då de tenderar att närma sig samma fall från sina olika utgångspunkter. Valet av strategier blir olika beroende på hur problemet definieras. Har man ett renodlat miljöperspektiv är det huvudsakliga problemet att jorden förstörs, utgår man från ett mer traditionellt MR-perspektiv så ligger fokus på att människors rätt till försörjning kränks. De flesta stora organisationerna har fortfarande ett behov av en tydlig profil som antingen en MR- eller miljöorganisation även om de inser att respekt för människor och miljö går hand i hand.

På gräsrotsnivån koncentrerar de flesta rörelser sällan sitt arbete enbart på brott mot de mänskliga rättigheterna eller miljön. Deras arbete har tvingats att hantera båda aspekter då de är väl medvetna om den roll naturen spelar i deras dagliga liv, och om hur starka ekonomiska och politiska intressen påverkar såväl dem som den natur de lever i.²³

Kränkande av ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter som en effekt av miljöförsämringar

De kanske mest påtagliga sambanden mellan mänskliga rättigheter och miljöfrågor återfinns mellan fattigdomsrelaterade miljöproblem och ekonomiska och sociala mänskliga rättigheter. Det ter sig tämligen självklart att människans rätt till rimliga livsvillkor, t ex mat, vatten och bostad, försvåras av fenomen som avskogning, ökenspridning, utarmning av förnyelsebara råvaror och vatten- och livsmedelsbrist. På samma sätt kan den enskilda människans eller gruppens kamp för mat och dylikt ytterligare förvärpa en redan problematisk miljösituation.

I situationer där stora mängder människor flyttar/flyr drabbas även miljön. Idag finns en medvetenhet om flyktingströmmars miljödimension vilket bl a visar sig i det UNDP- och Sidastödda programmet för återintegration av de människor som en gång flytt Guatemala. De återvändande flyktingarna utbildas och arbetar med jord- och skogsbruk på ett miljömässigt sätt i återbosättningsområden som ofta ligger inom mycket känsliga jordar.

Sambanden mellan brott mot de ekonomiska mänskliga rättigheterna och miljöförstöring också påtagliga. Ofta går också sådana övergrepp hand i hand. Ekonomiska mänskliga rättigheter och fattigdomsrelaterade miljöproblem lyfts tyvärr ofta ut från den övriga mänskliga rättighetsdiskussionen och behandlas separat

²³ Ashish Kothari, lektor i Miljöstudier vid Indian Institute of Public Administration, uttrycker detta faktum som följer: 'Most mass movements at the grass roots are not just human rights, nor just environmental, but inevitably both. They have to be, if they are conscious of the role of natural resources in their lives, and of the dominant forces exploiting resources.'

under rubriker som "fattigdom och miljö", så också inom Sida även om en förbättring är på väg. Ur ett mänskliga rättighetsperspektiv är det dock viktigt att inte falla för frestelsen att bara behandla en del av MR-förklaringen. Det starka ömsesidiga beroende som finns mellan å ena sidan politiska och medborgerliga samt å andra sidan ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter kräver att de behandlas i ett sammanhang.

Varje gång miljön exploateras på ett icke-hållbart sätt leder detta till kränkningar av de mänskliga rättigheterna. Klara exempel på detta är bl a oljeutvinning i länder som Chad och Nigeria, där befolkningen vars landområde tappas på olja för många miljarder dollar sällan har rinnande vatten, elektricitet eller en basal hälsovård. Skövlingen av regnskogen på Borneo och dammbyggen i bl a Kina och Indien är andra exempel där naturresursexploatering också har lett till brott mot människors rätt till liv och säkerhet.

Kränkande av politiska och medborgerliga rättigheter leder till miljöförstörelse

Kränkningar av människors rättigheter kan också ofta ha en miljödimension. Tvångsflyttningar av människor får alltid allvarliga miljökonsekvenser. Den sydafrikanska apartheid-regimens homelandpolitik innebar inte bara ett brott mot de mänskliga rättigheterna, systemet skapade också en mängd miljörelaterade hälsoproblem som vattenburna sjukdomar, bristande sanitet och föroreningar. På samma sätt kommer med stor sannolikhet tvångsflyttningarna av hundratusentals burmesiska bybor under 2000 att få svåra miljöeffekter då dessa människor har tvingats lämna jord och boskap utan tillsyn, samtidigt som de nu måste finna sin överlevnad på redan utsatta områden

Det finns mängder av fall världen över där människors överlevnadsmöjligheter hotas genom att deras lokala miljö överexploateras. För att ett fall ska komma till internationell kännedom krävs emellertid att missförhållanden och utnyttjande av människor och natur påtalas, igen och igen. De flesta människor som blir talesmän för motstånd mot lokala övergrepp på människor och/eller miljö betecknar sällan sig själva som varande antingen "miljökämpar" eller "mänskliga rättighetsföreträdare". De är inte heller en särskild grupp människor som utmärker sig genom en viss sorts arbetsmetoder. De är lärare, fackföreningsarbetare, präster, vetenskapsmän, medlemmar ur olika urbefolkningar, med flera, som tvingats till ett politiskt agerande av en oacceptabel situation.

Dessa talesmän för olika miljö- och mänskliga rättighetsrörelser kan sägas fungera som väckarklockor då de väcker nationell och internationell uppmärksamhet för olika övergrepp på miljö och mänskliga rättigheter. Genom sitt agerande utsätter de sig för personlig fara. I de flesta fallstudier som fokuserat på sambanden mellan miljö och mänskliga rättigheter rapporteras om trakasserier eller mord på de olika rörelsernas galjonsfigurer. Fysiska attacker är ett vanligt medel som används för att tysta en besvärlig opposition även i miljösammanhang.

När människors ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter hotats eller kränkts behöver man kunna utöva sina politiska och medborgerliga rättigheter för att protestera. Många stater brister i respekt för de mänskliga rättigheterna till den grad att även deras invånares rätt till liv och personlig säkerhet är ständigt hotad. I dessa stater ses opposition som ett brott mot staten och bekämpas därför med alla till buds stående medel. Ett mycket känt fall är den nigerianske akademikern och journalisten Ken Saro-Wiwa som under mer än 20 års tid var förföljd för sin kamp för Ogoni-folkets rätt att leva i en hälsosam icke-nedsmutsad miljö istället för i den miljökatastrof som Shells oljeutvinning i området gav upphov till. Redan 1973 förlorade han sitt arbete på universitetet på grund av sitt miljöengagemang. Under åren som följde arresterades han vid ett flertal tillfällen för att slutligen avrättas av den nigerianska regimen 1995.

I samhällen med en högre grad av respekt för de mänskliga rättigheterna händer ändå att medborgarnas politiska och medborgerliga rättigheter hotas för att lägga locket på en oönskad opposition. Förutom fysiska hot, utsätts miljöaktivister för fängelse, trakasserier och offentliga fördömanden samt även avskedanden från offentliga tjänster. En taktik som används i såväl icke-demokratiska som demokratiska stater är att binda upp opinionsbildare i kostsamma och långdragna rättegångsprocesser, oftast genom att individer som påtalat verkligt existerande övergrepp på människor och miljö anklagas för ärekränkning. Här kan man finna en parallell till det österrikiska populistiska Frihetspartiets sätt att bemöta kritiker. Inskränkningar av föreningsrätten och rätten till fria sammankomster, tillsammans med censur eller andra begränsningar av media försvårar också arbetet för organisationerna ifråga.

Allvarliga inskränkningar av tillgången till viktig information om nya vetenskapliga rön, utvecklingsprojekt och övriga samhällsförändringar samt deras påverkan på människor och miljö förhindrar människor från att agera innan skadliga projekt har påbörjats och miljöförstörelsen redan är ett faktum.

Detta kan lätt bli en ond cirkel. Det som börjar som ett övergrepp mot miljön leder till att människors ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter kränks. Detta leder i sin tur till mer eller mindre organiserade protester som bekämpas genom medvetna inskränkningar i dessa personers utövande av sina politiska och medborgerliga rättigheter. Omvänt kan det hävdas att i samhällen där invånarna i stor utsträckning fritt kan utöva sina politiska och medborgerliga rättigheter förhindras planerade miljöövergrepp betydligt lättare.

Här kan Århuskonventionen bli ett viktigt instrument som understryker statens skyldighet att offentliggöra och sprida tillgänglig information. Ett aktivt stöd till Agenda 21:s ”centrala målgrupper” är också av stor vikt. Det finns en mångfald av exempel där ett stärkande av de mänskliga rättigheterna också har lett till miljöförbättringar. Svenska Sida stödjer t ex den specielle åklagaren för miljöfrågor i Honduras vilket i sin tur leder till en större möjlighet att processa miljöbrott. Utfärdandet av lagfarter på land (äganderätter) till sk squatters i Djakarta och

Surabaya i Indonesien har lett till investeringar i miljöförbättrande åtgärder som fast avlopp, sophämtning, investeringar i vattenförsörjning, energieffektiva permanenta ugnar osv.²⁴

Oförenligheter och möjliga konflikter

Även om miljö har blivit ett lika självklart ämne på den internationella dagordningen som mänskliga rättigheter någonsin har varit fortsätter dock de båda problemområdena att behandlas inom olika samhällssektorer, såväl internationellt som nationellt, vilket naturligtvis försvårar identifieringen av gemensamma problemområden. Samtidigt framstår ofta upprätthållandet av de mänskliga rättigheterna och värnandet om miljön som två helgjutna oomtvistliga värden. Båda områdena är emellertid fulla av inneboende motsättningar som gör policyutformande till en balansakt mellan olika rättigheter och miljöaspekter. Det faktum att upprätthållandet av de mänskliga rättigheterna har visat sig ha tydliga kopplingar till värnandet av miljön och vice versa har presenterat policyskapare för ytterligare en utmaning.

Även om upprätthållandet av de mänskliga rättigheterna och värnandet om miljön kan ses som två ömsesidigt beroende processer så finns det ett antal möjliga oförenligheter som gör allt policyutformande potentiellt konfliktfyllt. Dessa motsättningar är viktiga att belysa då all politik inriktad på att främja de mänskliga rättigheterna och bevara miljön måste vara beredd på denna konfliktrisk.

Politiska rättigheter i konflikt med ekonomiska rättigheter

En ständig diskussion inom MR-området rör frågan om rättigheternas 'gränser'. Även om MR-förespråkare ständigt framhåller de mänskliga rättigheternas odelbarhet så ställs ofta enskilda aktörer inför situationer då en prioritering måste göras mellan olika gruppers rättigheter eller mellan olika rättigheter. Speciellt tydligt kan detta bli i fall då resultatet av rätten att delta i allmänna val kan bli att en majoritet väljer att bortse från specifika behov som en minoritet människor kan ha. Detta har en tydlig miljödimension då t ex rätten att fritt bosätta sig ofta kommer i konflikt med storskaliga ekonomiska projekt. Vid byggandet av industrier, dammar eller stadsbebyggelse kan man å ena sidan hävda att varje stat har som uppgift att främja landets ekonomiska utveckling så att dess befolknings ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter kan säkerställas. Å andra sidan innebär detta att åkerjord förstörs och rättigheterna för de människor som har bebott denna mark kränks. För att en MR-orienterad politik ska kunna utveckla en brett fungerande praxis är det viktigt att man tydliggör dessa dilemman och

²⁴ Se Hoy, M. & E. Jiminez, 1996, The Impact on the Urban Environment of Incomplete Property Rights, Working Paper No. 14, Policy Research Department, World Bank, Washington D.C. Tack till Anders Ekbohm, Handelshögskolan, Göteborgs universitet.

förhåller sig till dem. Stater tenderar att vilja omdefiniera mänskliga rättigheter så att konfiskerandet av land och förflyttningen av människor inte är en kränkning av deras rättigheter genom att peka på att ersättning utgått eller att beslutet har varit demokratiska och juridiskt korrekta. Detta är naturligtvis en absolut förutsättning för en anständig politik, men det innebär ändock att de människor som berörs inte får bo där deras hem är. Deras rätt att själva välja sin vistelseort blir alltså kränkt. Att i praxis främja mänskliga rättigheter kan alltså innebära att en del rättigheter hos en del människor kränks. Här är det frågan om att erkänna detta och tydliggöra – också på MR-språk – varför man valt den förda politiken.

Olika miljöproblem i konflikt med varandra

På samma sätt som främjandet av olika rättigheter ibland står i tillfällig motsatsställning så är det tydligt att olika typer av miljöinsatser inte alltid är kompatibla. Ett arbete inriktat på att komma tillrätta med fattigdomsrelaterade miljöproblem står ibland i motsats till insatser ägnade åt utvecklingsrelaterade miljöproblem. Det är allmänt känt att en redan problematisk miljösituation kan förvärras av människans kamp för rimliga levnadsförhållanden, och att en utarmning av förnyelsebara råvaror ofta blir fallet då fler människor än tidigare ska samsas om relativt sårbar miljö. Det ter det sig därför som tämligen självklart att det bästa för både människor och miljö vore om dessa människors överlevnad kunde säkerställas utan att deras miljö behövde pressas till det yttersta.

Återigen hamnar vi här i frågor om ekonomisk utveckling som ofta krävs för att finansiera ett säkerställande av denna rätt till överlevnad. Även om mycket av 1990-talets miljödiskussion har fokuserats på överförandet av sk hållbar teknologi till fattigare länder så är fortfarande den teknik som står till buds för industri och transport inte miljöanpassad. Detta innebär att ekonomisk utveckling i syfte att förhindra ett överutnyttjande av de förnyelsebara resurserna till stor del kommer att genomföras med teknologi som ytterligare försämrar de utvecklingsrelaterade miljöproblemen. Frågan är inte om detta kommer att ske, utan i vilken omfattning det kommer att bli fråga om. Då konflikten mellan dessa olika typer av miljöproblem i allra högsta grad uppfattas som en nord-syd-fråga där fattigare länder (syd) känner att deras intressen går stick i stäv med de rikare ländernas (nord), så är det också en politiskt känslig fråga.

Återigen är det viktigt att inte ignorera konflikten utan att finna en rimlig och insiktsfull nivå på interaktionen, ersättning och teknologisk utveckling. Exemplet ovan från Guatemala visar på ett insiktsfullt erkännande av behovet av att tillgodose de ekonomiska mänskliga rättigheterna. Här är själva projektidén just att varje person ska ha rätt till en ekonomisk utveckling som inte äventyrar miljön.

Ekonomiska rättigheter i konflikt med miljöns bevarande

Att varje människa bör ha rätt till rimliga livsvillkor är inte i sig ett så kontroversiellt påstående. Vad som kan betecknas som 'en rimlig levnadsstandard' är däremot desto mer problematiskt. Ingen har velat definiera vilken sorts boende,

mat och/eller hälsovård som kan ses som en grundläggande mänsklig rättighet. Ett eventuellt definierande av en slags nedre gräns försvåras till att börja med av rent geografiska skillnader. Hur ska man finna en gemensam definition när klimatförhållanden, växtlighetszoner och sjukdomsrisiker varierar mellan olika områden? Dessutom finns en rädsla att en dylik definition skulle kunna tolkas som ett 'tak' istället för ett 'golv'. Kan statens strävanden anses tillräckliga om människor har tak över huvudet, inte svälter och har en grundläggande hälsovård? Samtidigt finns det en känsla av att det moderna välbärgade samhällets livsstil är bortom vad som internationellt kan anses vara en mänsklig rättighet. Det är intressant att notera att skillnader i levnadsstandard inom varje land ofta diskuteras i termer av mänskliga rättigheter medan internationella jämförelser brukar göras enbart mellan så kallade 'jämförbara länder'. I ett MR-perspektiv måste dock samtliga länder ses som jämförbara.

Det är först när miljöfrågan började kopplas till valet av livsstil och levnadsstandard som rätten till en viss levnadsstandard blev kontroversiell. Olikheterna i levnadsstandard var i och för sig ett problem ur ett MR-perspektiv, men det fanns inget behov av att sätta någon övre gräns på människornas livsstil så länge en ekonomisk utveckling av västerländsk modell i de fattigare länderna inte uppfattades som problematisk. Medvetenheten om att jorden inte miljömässigt kan klara av att samtliga människor i världen lever med en 'västerländsk' levnadsstandard har lett till ett förändrat synsätt. Om den moderna västerländska livsstilen i stort är miljömässigt ohållbar innebär detta att utvecklingen av en liknande livsstil för majoriteten av människorna i de fattigare länderna måste ses som ett nollsummespel. Denna fråga aktualiserades med all kraft i samband med Rio-konferensen när den amerikanske presidenten George Bush hävdade att 'den amerikanska livsstilen inte var förhandlingsbar'. Detta var ett tydligt meddelande om att vägen till ekonomisk utveckling i de fattigare länderna inte fick ske på de premisser som den amerikanska hade skett. Det innebar även att det ansågs berättigat att det så kallade miljöutrymmet för ekonomisk utveckling fortsatt skulle vara upptaget av de rikare länderna.

Orsaken till den amerikanske presidentens uttalande stod främst att finna i ett behov att visa inhemska inflytelserika grupper, som olje- och bilindustrin, att Rio-konferensen inte skulle påverka deras intressen. Dessa intressemotsättningar samt en mer generell motvilja mot livsstilsförändringar gör det rimligt att anta att en förändring av de rikare ländernas livsstil kommer att bli en lång och utdragen process. På samma sätt kommer utvecklingen i de fattigare länderna endast långsamt att miljöanpassas med hjälp av ny teknik och nya energikällor. Givet dessa trögheter kommer alltså den ekonomiska utvecklingen att fortsätta att inverka negativt på en redan sårbar miljö. Omvänt kan miljöfrågan förhindra en fortsatt utveckling av de fattigare länderna.

Även i denna fråga finns det en tendens att fattigare länders statsrepresentanter ser miljöfrågan som ett försök av den rika världen att rädda sin miljö på bekostnad av deras befolkningars ekonomiska rättigheter. Det är därför en känslig fråga. Då det inte är realistiskt att tro att livsstilmönster, utvecklingsstrategier

och tekniker kommer att förändras över natt måste en ständig förhandling föras kring detta problemkomplex. Här går det alltså inte att inta en principiell ställning. Det är snarare genom en mängd policybeslut som en rimlig avvägning mellan nödvändiga livsstilsförändringar, ekonomisk utveckling och ett bevarande av miljön måste göras.

Politiska rättigheter i konflikt med miljöarbetet

Frågan om livsstilsförändringar pekar också på konflikten mellan miljöfrågans behov av omedelbart handlande och den politiska trögheten hos demokratiska system. Även om de politiska och medborgerliga rättigheterna är ovärderliga för ett aktivt främjande av ett fungerande miljöarbete och bevarandet av en hotad miljö, kan dessa rättigheter också utnyttjas för att rösta fram sänkta miljökrav, minskad kontroll av kemikalietransporter och en sänkt bensinskatt. Även om dessa beslut kan anses dåliga ur en miljösynpunkt är de demokratiskt fattade av människor som utövar sina mänskliga rättigheter. Att människor under ekonomisk nedgång oroar sig mer för sina arbetstillfällen än för miljöeffekterna av de industrier de arbetar på är ett välkänt faktum. Därför är det också troligt att många förslag på hårdare miljölagstiftning kan röstas ner då de skulle innebära en osäkrare arbetsituation för väljarna. Såsom de mänskliga rättigheterna tolkas så kan man inte blunda för det faktum att det i dessa rättigheter också ligger en rätt att missbruka sin miljö. Det fanns ju trots allt en nationell väljarkår som George Bush riktade sig emot när han uttalade frasen om den icke-förhandlingsbara livsstilen. Frågan om hur stor grad av överstatligt beslutsfattande som är acceptabel i det nationella samhället är alltså av stor vikt för miljöområdet.

Vad innebär det ökade fokuset på MR för miljöarbetet?

Ett ökat samarbete mellan MR-organisationer och miljöorganisationer kan stärka båda områdena. En mera tydlig MR-dimension innebär ett allt mer människoorienterat fokus på miljöfrågorna. När t ex mangroveträskan förstörs innebär detta inte 'enbart' ett minskat fiskbestånd. Bristen på lättillgängliga proteinkällor innebär att lokalbefolkningens hälsa blir lidande, vilket innebär att deras mänskliga rättighet till hälsa och mat inte kan uppfyllas. Med andra ord blir förstörandet av mangroveträskan också en kränkning av de mänskliga rättigheterna. Denna koppling kan ge en känsla för miljöförstörelsen konsekvenser som för vissa kan vara lättare att ta till sig än själva det faktum att mangroveskogen förstörs.

Vad innebär den ökande miljömedvetenheten för MR-arbetet?

Förutom den synergieffekt som samarbetet mellan MR-organisationer och miljöorganisationer kan ge, så kan också olika miljöproblem utgöra en mera neutral plattform för ett internationellt samarbete kring frågor om medbestämmande och delaktighet. Det är tydligt att det inte finns några som är så lämpade att uppmärksamma miljöbrott som de människor som själva drabbas. Dessa människor behöver dock åtnjuta rätten till fri information och till samlings- och organisationsfrihet för att effektivt kunna påtala de brott som begås mot miljön samt förhindra planerade

brott. Genom att på detta sätt fokusera på målet, bevarandet av miljön, kan medlen, ökade politiska och medborgerliga rättigheter, upplevas som mindre problematiska än då dessa rättigheter främjas som mål i sig. Att samarbeta kring Agenda 21 är alltså ett utmärkt sätt att stärka de politiska och medborgerliga rättigheterna i länder som annars ställer sig mycket tveksamma till dylika övningar.

Samtidigt framstår med all önskvärd tydlighet att en satsning på de ekonomiska, sociala och kulturella rättigheterna också är nödvändiga för att kunna skapa ett fungerande miljöarbete. Utbildning är en nödvändighet dels för att kunna förstå de mer abstrakta miljö sambanden, som t ex bilkörandets förhållande till växthus-effekten och dels för att aktivt kunna utnyttja de möjligheter till försörjning som står till buds. Dessutom är ju upprätthållandet av den mänskliga rättigheten till mat och till en rimlig levnadsstandard nödvändig för att förhindra ett alltmer desperat icke-hållbart utnyttjande av redan sårbara områden.

Slutkommentarer

Varje politik utformad för att upprätthålla och främja människors grundläggande mänskliga rättigheter kommer, oavsett hur genomtänkt och välformulerad, att påverka miljön på något sätt. Varje politik utformad för att värna om eller förbättra miljön kommer på samma sätt att beröra frågor om människors grundläggande mänskliga rättigheter. De båda områdenas ömsesidiga beroende understryker vikten av utformandet av en insiktsfull och välinformerad politik i dessa frågor. Med flera människor på jorden, en fortsatt ökad konsumtion både i Syd och Nord, ett krympande miljöutrymme samt en medvetenhet om skillnaderna i levnadsstandard kommer frågan om vad varje människa har rätt till att återfinnas högt upp på den internationella dagordningen. Kopplingen mellan mänskliga rättigheter och miljöfrågor kommer med stor sannolikhet att bli detta årtusendets stora fråga.

Litteraturtips:

Human Rights Watch, 1992, *Defending the Earth: Abuses of Human Rights and the Environment*, Washington D.C.: Human Rights Watch

Sachs, A. 1995, *Eco-Justice: Linking Human Rights and the Environment*, Washington D.C.: World Watch Papers.

Kane, M. J., 1993, "Promoting Political Rights to Protect the Environment" *Journal of International Law*, Vol.18:389.

Boyle, A. & M. Anderson (red.), 1996, *Human Rights Approaches to Environmental Protection*, Oxford: Clarendon Press.

STYRELSEN FÖR INTERNATIONELLT UTVECKLINGSSAMARBETE
105 25 Stockholm, Sweden
Tel: 08-698 50 00. Fax: 08-20 88 64
Hemsida: <http://www.sida.se>

ISBN: 91-586-0201-1